

С.В. Кудін,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія праці і соціальних відносин)

Розробка ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі у працях Я. Падоха

Ключові слова: творча спадщина Я. Падоха, кримінальне право Київської Русі, ідея гуманізму, ідея демократизму.

У період становлення і розбудови незалежної України, розвитку її правової системи актуальним є звернення вченими уваги до правової спадщини українського народу. Особливо слід підкреслити значущість досліджень у сфері історії вітчизняного кримінального права, зокрема, кримінального права Київської Русі. Адже саме у період існування Київської Русі були закладені підвалини правових поглядів українського суспільства на сутність провідних понять кримінального права — злочину і покарання. Тому важливим є вивчення розробок істориків права, що присвятили свої праці дослідженню проблем історії кримінального права Київської Русі. Важливий внесок в акумулювання вітчизняною історико-правовою наукою знань із вказаної проблематики зробив зарубіжний український вчений Я. Падох. Дослідження його здобутків актуалізується, принаймні, двома причинами: по-перше, до здобуття Україною в 1991 р. незалежності праці цього вченого з деяких причин не вивчались. По-друге, саме Я. Падох вперше, використовуючи правові пам'ятки Київської Русі, обґрунтував не тільки існування, але й провідну

роль в кримінальному праві Київської Русі ідей гуманності і демократизму. Враховуючи зазначене, вважаємо, що дослідження праць Я. Падоха, в яких він обстоював вказані ідеї, є в сучасних умовах розвитку української історико-правової науки актуальним і значущим.

Визначена у даній статті проблема в історико-правовій науці не дістала вивчення, як у цілому і творча спадщина Я. Падоха. Можна лише вказати на дві публікації [1; 2]. Але вони висвітлюють, в основному, біографію вченого та дають бібліографію його праць.

Метою даної статті є з'ясування сутності, основ поглядів Я. Падоха на ідеї гуманності та демократизму, що були провідними у кримінальному праві Київської Русі, а також визначити причинний характер зазначених поглядів вченого. Досягнення даної мети дасть змогу більш повно і чітко оцінити творчу спадщину Я. Падоха, основні змістові риси його концепції щодо історії вітчизняного кримінального права як у період Київської Русі, так і у наступні історичні епохи.

Багатоманітний і цікавий творчий доробок зарубіжного українського вченого

Я. Падоха у сфері дослідження історії вітчизняного кримінального права міститься у багатьох його працях. Зокрема, найбільш значущими у сенсі розробки вченим ідей гуманності і демократизму у кримінальному праві Київської Русі є його роботи “Давнє українське судове право” (1949 р.), “Нарис історії українського карного права” (1951 р.), “Охорона честі й свободи людини в карному праві княжної України” (1950 р.), “Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжної України” (1949 р.). Саме у цих працях вчений висвітлює свої основні погляди на сутність, характер кримінального права Київської Русі, зокрема, щодо існування в ньому провідних ідей: гуманності, демократизму, поваги до гідності людини, її честі та свободи тощо. Так, у праці “Давнє українське судове право” вчений зазначає, що “Ідеологію тодішнього карного права визначають ідеї людяности, рівности перед правом, пошанування гідности людини, її честі і свободи...” [3, 29]. Із аналізу вказаної роботи видно, що Я. Падох, стверджуючи цю тезу, ґрунтувався не тільки на дослідженні норм Руської Правди, але й використовував відомості про реформу князя Володимира Святославовича (кінець X ст.), брав до уваги правову свідомість, менталітет давньоукраїнського суспільства. Відтак, він доходить висновку, що характерним проявом гуманності є відсутність у кримінальному праві Київської Русі смертної кари: хоча її ввів князь Володимир під впливом духовенства, “але недовго потім замінив її грошовими карами” [3, 32]. Загалом, на думку вченого, смертна кара не відповідала “духовості населення” і не знайшла свого застосування у судовій практиці. Іншим проявом гуманності Я. Падох справедливо вбачав відсутність у системі покарань тілесних та ганьблячих кар [3, 32].

Більш повною як у залученні до дослідження правових пам’яток Київської Русі, так і у сенсі обґрунтованості власної

позиції є стаття Я. Падоха “Охорона честі й свободи людини в карному праві княжної України”. У ній вчений ґрунтується не лише на дослідженні Руської Правди, але й використовує окремі норми церковного Статуту князя Ярослава Володимировича (Мудрого), причому різні редакції цієї пам’ятки.

Досліджуючи норми Руської Правди та церковного Статуту Ярослава, вчений розробив класифікацію злочинів проти честі і свободи, визначив суб’єктів цих злочинів, покарання за вказані злочинні діяння. Але, на наш погляд, важливою є не тільки і, навіть, не стільки ця ретельно проведена класифікація, а визначення вченим цінних для розуміння сутності кримінального права Київської Русі його провідних ідей. Зокрема, він вказує, що “...честь людини, так і правні санкції за порушення того добра стосуються до всього населення, без огляду на класові чи станові різниці...Також кари за порушення честі й свободи є одні для всіх, за виїмком загострених кар за злочини, спрямовані проти княжих урядовців, носіїв княжної влади й авторитету” [4, 196]. Важко у цьому не погодитися із вченим: адже у відповідних статтях Руської Правди, в яких йдеться, наприклад, про злочини проти честі (ст. 3, 4, 8 Короткої Правди, 23, 25, 67 Просторової Правди) [3], нема вказівок на спеціальних суб’єктів злочину, які б мали певні преференції стосовно покарань проти них, відсутній також і принцип середньовічного права-привілею, за яким покарання встановлювалось залежно від соціального стану злочинця і потерпілого. Як правило, статті Руської Правди містять такі формулювання як “Аще ли кто кого ударить батоґом...то 12 гривне...” (ст. 3 Короткої Правди, 25 Просторової Правди), “Аже кто ударить мечемь, не вынез его, или рукоятію, то 12 гривен...” (ст. 23 Просторової Правди) [5] тощо.

Іншим важливим висновком Я. Падоха є його твердження про гуманний характер системи покарань у криміналь-

ному праві Київської Русі. Зокрема, він зазначає, що “Наше давнє право не знало не тільки спеціальних кар на честі, але чужими йому були кари тілесні та навіть кара смерті” [4, 196]. Дійсно, ні одна з правових пам’яток Київської Русі не містить вказівок на смертну кару, тілесні покарання: Руська Правда, наприклад, за злочини проти честі встановлює майнові покарання — штраф (“продажа”) на користь держави та відшкодування моральної шкоди потерпілому.

Я. Падох наводить і причину домінування у кримінальному праві Київської Русі зазначених ідей — висока духовність давньоукраїнського суспільства, як наслідок — ціннісне ставлення до людини. Він зазначає, що “...право, як завжди, є й тут похідним явищем, яке впливає з загального погляду й переконання більшості тієї соціальної групи, в межах якої воно виникає” [4, 187]. Очевидно, саме такий погляд дав змогу Я. Падоху стверджувати, що охорона честі і свободи людини здійснювалось за демократичними ознаками, захищались, навіть, права закупів, а “інтенсивність цієї охорони не міняється в залежності від особи суб’єкта злочину, ані теж (в засаді) роду злочину” [4, 197].

У контексті дослідження поглядів Я. Падоха на провідні ідеї кримінального права Київської Русі не можна обійти його ґрунтовну за доведенням власної концепції працю “Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України”. Саме у цій статті Я. Падох найбільш повно і об’єктивно переконує у значущості і важливості ідей гуманності і демократизму у кримінальному праві Київської Русі. Причому, вчений використовує не тільки спеціально-юридичний метод, але й порівняльно-правовий, робить порівняння давньоукраїнського кримінального права з тогочасним польським і німецьким, аналізує суспільно-політичний лад Київської Русі, правове положення окремих станів населення.

Розгляд питання щодо ідей гуманізму у кримінальному праві Київської Русі

вчений розпочинає із дослідження кровної помсти, її місця в системі покарань. У результаті Я. Падох доходить важливого висновку: кровна помста не мала різних форм, тобто вона не складала обов’язку, а була правом, могла замінюватись викупом, відповідала тяжкості вчиненого злочину. Нарешті, на думку Я. Падоха, вона взагалі скасовується і замінюється майновими карами — штрафами. У такому швидкому відході від старих звичаїв історик права вбачає “...не лише високий культурний рівень тієї держави, але виявляє нефальшовану людяність, що глибоко вріс у світогляд її населення” [6, 113].

Переконливішими стають погляди Я. Падоха при дослідженні ним норм законодавства, що були чинними у Польщі та Німеччині і стосувались кровної помсти. Як доводить вчений, кровна помста у цих державах існувала, навіть у XV ст. [6, 113–114].

Обґрунтовуючи наявність і значущість у кримінальному праві Київської Русі ідеї гуманності, Я. Падох бере до уваги відсутність у правових пам’ятках смертної кари, тілесних кар, тюремного ув’язнення, аналізує правове положення залежних верств населення (закупів, холопів) та іноземців. Достатньо логічним виглядає висновок Я. Падоха, якого він доходить, аналізуючи норми Руської Правди: “...смертна кара правно не існувала як інститут державного карного права княжої України” [6, 115]. Дійсно, можна абсолютно погодитись з цим твердженням, адже ні одна із статей цієї правової пам’ятки не згадує про смертну кару. Ті ж прецеденти, що спочатку мали місце в духовних судах, а згодом — у світських, вчений пояснює впливом візантійського права і монгольських звичаїв. У названій праці знаходимо і пояснення, причину відсутності у системі покарань смертної кари — це гуманна правосвідомість давньоукраїнського суспільства, яка стала, на думку дослідника, багато в чому і основним елементом державно-

карної політики. Невипадково Я. Падох наводить відомий вислів князя Володимира Мономаха у його “Повчанні дітям”: “Не вбивайте й не веліть вбивати нікого, хоч буде винен смерті” [6, 115].

Так само Я. Падох, ґрунтуючись на дослідженні правових пам’яток Київської Русі, заперечує існування у системі покарань тілесних кар та тюремного ув’язнення. Достатньо знаючи мову Руської Правди, він полемізує із відомим російським вченим В.І. Сергієвичем щодо тлумачення ст. 159 Руської Правди (Карамзинський список) “Про муку”. На наш погляд, Я. Падох обґрунтовано довів, що терміни, які використовуються у цій статті (“кнут”, “дворянин”, “колокольниця”), мають походженням ХІІІ ст., і вона є доданою при переписуванні [6, 115–116].

Для ще більшого підкреслення домінування у кримінальному праві Київської Русі ідеї гуманності вчений звертається до аналізу норм польського та німецького карного права. У результаті, Я. Падох наводить різноманітні види смертної кари та тілесних покарань, що використовувались у Німеччині та Польщі: колесування, спалення, четвертування, посадження на палю, осліплення, каліцтво тощо) [6, 116].

Особливе значення для доведення існування у кримінальному праві Київської Русі ідеї гуманізму має дослідження Я. Падохом у зазначеній вище праці правового статусу залежних верств населення. Це є зрозумілим, адже формування таких в економічному плані залежних груп населення як закупи, холопи мало б викликати і їх нерівноправне становище серед інших верств суспільства щодо кримінальної відповідальності. Саме таке їх правове положення можна побачити, аналізуючи правові норми Стародавньої Греції, Риму, середньовічних країн Європи.

Але, як справедливо доводить Я. Падох, у Київській Русі наявність економічної залежності закупів ще не свідчить про

обмеження державою захисту їх прав у випадку вчинення проти них злочинів. Аналізуючи показову у ставленні держави до охорони прав закупів статтю 62 Просторової Правди, в якій йдеться про відповідальність господаря за побиття закупа, Я. Падох зазначає, що “воно гарантує закупові нарівні з свободним його життя, здоров’я, честь і майно, й то не лише у відношенні до сторонніх осіб, але в основі й до його пана” [6, 117]. Подожуючись із думкою Я. Падоха, можна навести й інші статті Руської Правди, в яких прямо вказується на кримінальну відповідальність господаря за вчинення злочинів проти особи закупа чи його власності (ст. 59, 60, 61 Просторової Правди) [5].

У підсумку, вчений доходить важливого висновку, який суперечить на той час офіційній радянській доктрині про “класову експлуататорську державу”: “...охорона правом і державою його інтересів (закупів — С.К.) перед тим, у чий владі він перебуває, є висловом як гуманності тодішнього суспільства, так і зрозуміння ролі держави як понадкласового, безстороннього сторожа порядку і справедливості” [4, 117].

Я. Падох достатньо переконливо доводить і те, що Руська Правда, хоч і не була позбавлена деякого впливу римського права, але “...загально пануюча в княжій добі нашої історії лагідність карного права не оминула й невільників” [6, 118]. На доказ такого погляду він наводить ст. 65 та 89 Просторової Правди, в яких заборонялось вбивати холопа, що вчинив посягання на здоров’я або честь вільного, та ставилось за обов’язок вбивці холопа чи роби сплатити князеві достатньо великий штраф у розмірі 12 гривень.

Значну увагу при дослідженні ідеї гуманності у кримінальному праві Київської Русі Я. Падох приділив питанню захисту прав іноземців, обсягу їх відповідальності (хоча з огляду на розвиток сучасної науки кримінального права України більш

правильно, на наш погляд, говорити про ідею демократизму). Вчений, передовсім, зазначає, що іноземці мали рівні права з місцевим населенням, і не тільки щодо сфери кримінально-правових відносин: в Київській Русі було відсутнє поневолення іноземця, який проживе на її території один рік і один день, відсутнє право власника прибережної смуги на майно з потерпілого від стихії судна, наявним було привілейоване становище іноземних громад тощо. Як справедливо стверджує Я. Падох, “ця засада рівноправності знайшла вислів не тільки у міжнародних договорах, але також у внутрішньому праві. Руська Правда не робить ніяких різниць щодо карних постанов між чужинцями і місцевим населенням” [6, 119]. Таке твердження важливе не тільки для розуміння змістового характеру провідних ідей давньоукраїнського кримінального права, але й вітчизняного кримінального права у наступні історичні періоди. Зокрема, демократичне ставлення українського суспільства до прав іноземців було зафіксоване не тільки у Руській Правді, церковних статутах, але й у всіх редакціях Литовського Статуту, Кодексі 1743 р. тощо.

Дуже цікавими є погляди Я. Падоха стосовно пояснення як вияву ідеї демократизму у кримінальному праві Київської Русі, так і причин цього. Зокрема, він вважає, що демократизм, який виявлявся у кримінальному праві у рівності та загальності, був наслідком демократичного за суттю державного і суспільного ладу Київської Русі. Так, на думку вченого, у Київській Русі не князь, а “віче було правно найвищим державним органом із децидуючою шириною компетенції”, князь же міг нести відповідальність і “...інколи навіть підлягав підсудності суду народного віча” [6, 119–120].

Демократизм Я. Падох справедливо вбачає і у суспільному ладі держави. Зокрема, з аналізу вказаної його праці видно, що ознаками такого демократизму дослідник вважає “відкритість”

суспільних верств та князівської служби і, як наслідок, можливість переходу простолюдинів до “лучших людей”. Тому, на думку вченого, “не витворивши окремих, замкнених у собі станів, ці вищі кляси суспільности не придбали ніяких правом гарантованих станових привілеїв” [6, 120].

Відтак, демократичний устрій державного апарату, суспільного ладу впливав, як вважає Я. Падох, і на значущість ідеї демократизму у кримінальному праві Київської Русі. Зокрема, на думку Я. Падоха, суб’єкт та об’єкт злочину не індивідуалізуються, а це означає, що “розмір і рід кари не залежні від клясової приналежності злочинця” [6, 121], “...злочин карається однаково, незалежно від того, на кому чи на чію шкоду його виконано” [6, 122].

Для доведення власної думки Я. Падох звертається до конкретних статей Руської Правди. Особливо показовим у цьому відношенні є його аналіз ст. 1, 19, 22, 23 Короткої Правди, 3, 11 Просторової Правди, в яких йдеться про покарання за вбивство простолюдинів та представників соціальної групи “княжих мужів” (відповідно, штраф — 40 та 80 гривень) [5]. З першого погляду складається враження про певні правові преференції, що надаються державою “княжим мужам”. Але Я. Падох, всупереч думці окремих істориків права як дореволюційного, так і радянського періоду, вважає, що “тут йшлося лише про підвищення державної кари за вбивство княжого урядника, оправдане повагою особистої княжної опіки, під якою він перебував, та урядовими функціями, що їх сповняв убитий, як репрезентант княжої (державної) влади” [6, 122]. Таку позицію вчений обґрунтовано пояснює тим, що розмір головини (плата родичам) залишається однаковим, збільшувалась удвічі тільки віра — штраф, що сплачувався князю.

Традиційно Я. Падох порівнює давньоукраїнське право з німецьким та польським, підкреслюючи той факт, що

в останніх закріплювалась не тільки становна нерівність, але й різна кримінальна відповідальність представників станів. Вчений на конкретних прикладах доводить, що лицарі, шляхтичі користувались у цьому відношенні значними перевагами [6, 123].

Повнота і обґрунтованість концепції Я. Падоха підтверджується і його детальним аналізом правового статусу жінки. Він доводить, що, на відміну від римського та німецького права, у Київській Русі права жінки охороняються державою так само, як і чоловіка. Єдиний виняток, на його погляд, складала ст. 88 Просторової Правди, санкція якої передбачала сплату половини віри (20 гривень) за вбивство чоловіком своєї зрадливої дружини. Але навіть у такому обмеженні вчений вбачає демократизм і переваги кримінального права Київської Русі, адже, як стверджує Я. Падох, у середньовічному німецькому праві таку дружину дозволялось безкарно вбити [6, 125–126].

Безперечно, звернення уваги Я. Падохом до проблеми кримінально-правового статусу жінки є дуже важливим в контексті як толерантного і поважного ставлення до неї в українському суспільстві, так і розвитку державно-правової охорони прав жінки у більш пізні історичні періоди. Зокрема, у всіх трьох редакціях Литовського Статуту (XVI ст.), Кодексі 1743 р. життя, здоров'я, честь жінки будь-якого стану охоронялось більш посилено: наприклад, розмір штрафів за вбивство жінки, спричинення їй тілесних ушкоджень, образу честі були вдвічі вищими, ніж за вчинення аналогічних злочинів проти особи чоловіка.

Своєрідним підбиттям підсумків, акумулюючією власних поглядів на сутність кримінального права Київської Русі, і, зокрема, на провідні його ідеї стала праця Я. Падоха “Нарис історії українського карного права”, де вчений вказує на найбільш характерні прояви ідей гуманності (або людяності) та демократизму у кримінальному праві Київської Русі.

Я. Падох відзначає такий прояв гуманності як обмеження кровної помсти як за видами злочинів, так і за колом родичів, що могли помститись, помста вважалась не обов'язком, а правом, згодом її держава скасувала взагалі. Абсолютно справедливим є і твердження вченого щодо відсутності у давньоукраїнському кримінальному праві принципу таліону [7, 12, 21]; — відсутність у системі покарань смертної кари, тілесних кар, тюремного ув'язнення [7, 12]; — однаковість покарання вільних і залежних в економічному відношенні осіб у випадку вчинення ними злочинів, а також “...в деякій охороні повних невольників” [7, 12].

Так само вчений визначив і прояви ідеї демократизму. Можна погодитись із думкою автора “Нарису історії українського карного права”, що такими були: рівність представників усіх суспільних верств у кримінально-правових відносинах, відсутність станових привілеїв, тобто, за висловом вченого “рід і розмір кари не залежить від клясової приналежності злочинця чи постраждалого” [7, 12–13]; рівність була не тільки між вільними, але й у правах з ними були урівнені закупи, а “...невільники охоронялися законом перед неоправданим насиллям їх панів” [7, 13]; рівність перед кримінальним законом стосувалась жінок і чоловіків, а також іноземців, що мешкали на території Київської Русі [7, 13].

Таким чином, із сказаного можна зробити наступні висновки:

1. У творчій спадщині Я. Падоха одне з провідних місць займає дослідження та всебічне обґрунтування ідей гуманізму та демократизму у кримінальному праві Київської Русі.

2. У працях Я. Падоха ідея гуманності у кримінальному праві Київської Русі обґрунтовувалась такими характерними рисами системи покарань як: відсутність смертної кари, тілесних покарань, тюремного ув'язнення; обмеженість використання кровної помсти, а у подальшому — її скасування; відсутність

принципу таліону; передбачення однакових покарань без врахування соціального статусу злочинця чи потерпілого.

3. Ідея демократизму у кримінальному праві Київської Русі на думку Я. Падоха втілювалась, в основному, у рівності вільних та напіввільних станів щодо кримінально-правової відповідальності, рівності чоловіків та жінок, рівності у правах місцевого населення та іноземців.

4. Вивчення праць Я. Падоха дає змогу виділити основу методологічної бази, на якій ґрунтувалось дослідження вченим ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі. Серед провідних методів можна назвати: догматичний, історичний та логічний, порівняльно-правовий.

5. Я. Падох у своїх працях обґрунтовує причини домінування ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві

Київської Русі. Причинний характер цих ідей він вбачає у трьох основних чинниках: демократизмі державного ладу; демократизмі суспільного ладу; гуманному світогляді давньоукраїнського суспільства, його ціннісному ставленні до людини. Великої ваги Я. Падох надає останньому чиннику, вважаючи, що він істотно впливав на зміст як правових звичаїв, так і законів у Київській Русі. Можна говорити, що таким чином Я. Падох підтримував морально-етичний підхід до розуміння права.

6. Дослідження Я. Падохом ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі має важливе значення у контексті розробки сучасною вітчизняною історико-правовою наукою основних закономірностей, тенденцій становлення і розвитку кримінального права України, з'ясування особливостей цих процесів.

Список літератури:

1. Усенко І.Б., Касяненко Ю.Я. Падох Ярослав. — К., 2002.
2. Усенко І.Б., Бондарук Т.І. Падох Ярослав. — К., 2002.
3. Падох Я. Давнє українське судове право. — Мюнхен–Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. — 49 с.
4. Падох Я. Охорона честі й свободи людини в карному праві княжої України // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен: Український Вільний Університет. — 1956. — Т. 6. — С. 187–197.
5. Правда Русская: В 3-х т. / АН СССР. Ин-т истории / Подг. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейрманс, Г.Е. Кочин / Под ред. Б.Д. Грекова. — М.–Л., 1940. — Т. 1: Тексты. — 505 с.
6. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен: Український Вільний Університет. — 1948. — Т. 5. — С. 111–128.
7. Падох Я. Нарис історії українського карного права. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 128 с.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются основы, суть взглядов Я. Падоха на ведущие идеи уголовного права Киевской Руси — гуманности и демократизма, определяется причинный характер взглядов ученого. Доказано, что в трудах Я. Падоха идея гуманности в уголовном праве Киевской Руси обосновывалась отсутствием смертной казни, телесных наказаний, тюремного заключения, ограничением использования кровной мести, а в последующем — ее отменой, отсутствием принципа талиона. Идея демократизма в уголовном праве Киевской Руси, по мнению Я. Падоха, воплощалась в равенстве свободных и полусво-

бодных групп населения относительно уголовно-правовой ответственности, равенстве мужчин и женщин, местного населения и иностранцев. Причинный характер идей гуманности и демократизма Я. Падох видит в трех основных факторах: демократизме государственного строя; демократизме общественного строя; гуманном мировоззрении украинского общества, его ценностном отношении к человеку.

SUMMARY

The article studies basics and essence of Padoh's attitudes towards the principal ideas of criminal law in Kyiv Russ, which are humanity and democracy. It also determines the causal character of the scientist's views. It has been proved that in Padoh's works, the idea of humanity in criminal law of Kyiv Russ was grounded by the absence of such practices as death penalty, corporal punishments, imprisonment, restricted use of blood feud and its further abolition, as well as absence of principle of revenge "eye for an eye and tooth for a tooth". According to Padoh, the idea of democracy in criminal law of Kyiv Russ was expressed by equality of free and semi-free groups of population as regards criminal and legal responsibility, equality of men and women, as well as local inhabitants and foreigners. The casual character of the ideas of humanity and democracy is identified by Padoh in the three basic factors: democracy of government, democracy of social system, humane attitude of Ukrainian society and its respectful attitude to a human individual.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 28.09.06